

ARANY ÉS BYRON.

Degré Alajos 1849 őszén bujdosztában benyitott Aranyhoz; könyvei közt, íróasztala mellett találta; nem győzött csodálkozni, hogy valaki azt képzelheti: lesz még Magyarország, és lesz magyar olvasóközönség.¹ Nem értette meg, hogy a költő a valóság elől menekült könyvei közé.

Mikor 49 vége felé Nagy Ignác megindítja a Hölgyfutárt, Arany önkényt küld neki egy verset, Moore sejtelmes balladájának, *A Dismal mocsárok tavának* fordítását, mely hónapok óta hever fiókjában.

Azt tartotta, mint Tompa, hogy «írni kell a magyar betűk kedvéért»,² de mikor Szilágyi Sándor folyóiratot készül indítani, a fölkérésre azt feleli: «Még az elégiáig sem higgadtam meg», s ily állapotban «ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, melynél szabadon átadhatja magát képzeletének s nem viczorog rá örökké a *való* sceletonja.» (50. ápr. 14.)

Oly tárgyat keres, mely nincs vonatkozásban a jelennel. Szilágyi Sándor egyenest, hosszabb költői beszélyt' kér tőle, akár egy nagyobbserű eposzt is' (márc. 25., ápr. 5.). A költő április 14-én — (mily évforduló!) — felküldi mutatóba *Katalin* költői beszély nagyobb felét, május 7-én a végét.

Katalin elkészülte s néhány e korbéli kisebb költemény világot vetnek e csöndes hónapok irodalmi tanulmányaira.

Az utóbbi évek alatt kitartón végig tanulta Rothwell német nyelvű angol grammatikáját; jegyzeteket, egész táblázatokat készített a kiejtés szabályairól s a hangsúly természetéről; külön füzetben 295 pontba foglalta a szókötés törvényeit s e nagy munka végére még azt vetette oda: «A többi gyakorlatból». Egészen ura már a nyelvnek; nehézség nélkül olvassa a költőket, s közben kijavítja az angol szöveg sajtóhibáit. Shakespeare nyelvéhez kíván közeledni, de más kiváló költők is hatnak reá: Burns népies üdesége, Ossian méla szomorúsága, Moore lágy dallamai. Egyhangú életében mintegy a benyomások híját pótolják az irodalmi hatások.

¹ Vadnay Károly: *Irodalmi emlékek*, 111. l.

² Tompa Szemere Miklósnak, 1853. jan. 3. (*Figyelő*, XII.)

Szelleme felüdül a változatosságon és új erőt merít belőle. Fejleszteni kívánja saját művészetét s egyúttal gazdagítani nemzeti költészetünket, amint célul tűzte maga elé már a népies irány elveinek vizsgálata idején. Ennek útja szemében: kiváló példák tanulmányozása és követése. «Költészetben — valamint minden ágában a művészetnek — többé-kevésbé mindnyájan utánczó vagyunk — vallja *Irányok* c. cikkében. (III.) — Maga a lángész is a meglevő példányok után indul.» Szerinte az alaptehetséget «minél több példa látása s utánczási ösztön fejleszti ki» (u. o.); a költői tehetség Isten adománya, de «a többi nevelés, képezés, — utánczás».¹ Az egyoldalúság orvossága éppen a sokoldalú hatás. «Csak minél többféle példány átélvezése menti meg a költőt, hogy egy valamely kitűnő szellem szolgálatába ne rekedjen.» (*Irányok* II.) Nem fél attól, «hogy idegen minták szemlélése jóra való tehetséget kiforgatna eredetiségéből, hogy szükségképen letörленé róla a nemzeti zománcot».² Éppen ő a legjobb példa erre, sokágú tanulmánya mellett. Forgatja Burns-t, a skótok Petőfijé'-t (Vojtina); Tauchnitz-féle kis kötetének első lapjai tele vannak a szavak jelentésének szótári kijegyzéseivel, vagy — ami gyakoribb — útbaigazításul az eltalált szógyökök megjelölésével. Burns *Szombat estéjének* hatása alatt született a *Családi kör*; Arany László hagyta ránk, hogy a költő föl is akarta ezt említeni, csak azért hagyta el, hogy «a béna magyar harcos által akkor kelteni óhajtott hatást ne rontsa».³ A valódi tehetség mindig eredeti. Lévy szemében e költemény «miniatur rajzában egész népéletünk élő elevensége van megörökítve, hasonló festmény nem került még ki magyar költő-művész ecsetje alól... győzelmes társa Burnsénak».⁴ Arany is azt akarta felmutatni, amit a skót költő: „Ily jelenetekből áll nagyságod; hazám!” — de kettejük hangulata közt nagy a különbség. A skót család népebb, korosbak a szülék; a magyar háznép elevenebb, a képen több a mozgalom, a jellegzetes és festői vonás. Ott a hit, itt a szabadság mártírjainak bús emléke jár; a skót költő végül szinte hymnusig emelkedik, a magyar képre a szabadságharc árnya nehezül. Burnshöz Arany később is visszatér s fordít belőle.

¹ *Az észszerű utánczásról a költészetben* c. kis tanulmányában.

² Dózsa Dániel *Zandírhámjának* híralatában.

³ Bevezetés a *Hátrahagyott versek* kötete előtt, XVI. l. Burns költeményét Lévy is, Szász is lefordították. Burns maga is Fergusson *Farmers' inglé* versének hatása alatt állott. — Burns e versének többszörös hatásáról l. Tolnai Vilmos: *Burns Róbert Szombatestéje irodalmunkban*. Budapesti Szemle, 1923 márc. — A Burns-kötet tartalomjegyzékében irónvonással meg van még jegyezve: *Tom o' Shanter, The Deil's awa wi the Exciseman The lazy mist...*, *Ae fond kiss*; az első kettőt évek múltán lefordította, az utóbbiakból is maradt töredéke.

⁴ Lévy József: *Arany lyrája*. Akadémiai Értesítő, 1893. június.

Moore és Ossian lapjain a hangulat hatja meg. Moore verseiben már 1847—48-ban lapoz — most lefordít egyet-kettőt hazafias énekeiből. Egy magános versszakkal Petőfi emlékének áldoz (*A dalnok elhullt...*); ő is megszólaltatja magyarul az *Eszünkbe jusson* vérző elégiát, mely Vörösmarty pompás distichonaiban a multat dicsőítő kis hőskölteménnyé változott, Petőfi lantján a honszerelem hymnusává; Aranyé hű mása az eredetinek: a hazafi emlékezés bús elégiája, a bánat feljajdulása. Neki az ötvenes években e költemény ugyanazt jelentette, mint írójának. Az ír költő csöndes bánata, burkolt célzásai egyideig ott lebegnek költészete fölött.

Újra olvasgat Ossiánban is. Reá Szilágyi István figyelmeztette, még az Árpád korából tervezett eposz mintájául, mert a két kor közt «patriarchalis oldalt tekintve, nagy a hasonlatosság.» (Lev. 47. ápr. 9.) A költő maga is úgy érezte; már előbb írta Petőfinak (47. febr. 28.), hogy e tárgynak «akkor Homér kellett volna, most Ossián, ki a fajulni kezdő ivadékokat az elődök erényeire visszaemlékeztetné». Szilágyi Herder párhuzamára is figyelmeztette a két költő közt. Blair Hugó egy polcra tette kettőjüket; Goethe Wertherjének szívéből Ossian kiszorította a görög énekest; a világfájdalom kora őt választotta epikusának; Byronra is hatott.

Arany figyelemmel olvasta Blair bevezetését s megjelöli a helyet, hol a hasonlatokról beszél. Ez időben emlegeti Tompának.¹ Petőfi is fordított Ossiánból (*Oihonat*), s szembe állította Homérrel, de ő „a koldusok ősenek“, Homérnak ragyogó világát magasztalja; korábban ő érte lelkesült Arany is, de most Ossian borúja vonzza; e választás lelkének gyászára vall; ez nyilvánul *Osszel* c. költeményének ellentétes képeiben; egészen ossiáni hangokat üt meg a végstrófában; *Az innishonnai háborúra* emlékeztet, hol «A lefolyt időknek bárdja — Együtt beszél atyáival», s a *Selmai dalokra*; «Miért zeng mégis Ossian?» — de az ossiáni képek: a borongó ég, kihalt tusa, a hare fiát fedő halom — (mely ismét Petőfire vonatkozik) — a mi emlékeinket jelenítik, a tájképen is a délibáb s pacsirta elárulják, hova gondol a költő igazában. — Ossian varázsa később szétfoszlott előtte, midőn nem tudta többé élő személynek.²

¹ Levele elveszett, csak Tompa 1850. András-napi válaszából látni.

² Ez időben még élő személynek hitte; Blair Hugó s a magyar fordító, Fábrián Gábor (1833) után; Dózsa *Zandírhamjának* ismertetésében már máskép beszél róla. — Ossián is Tauchnitz-kötetben van meg könyvei közt. Waldapfel János rámutatott, hogy Arany képének egyes vonásai meg egyeznek azokkal, melyeket Goethe *Wertherje* 72. szept. 4. levelében kiemel: Sturmwind, Nebel, hoher Gras, Waldstrom, das dämmernde Licht des Mondes, die Zeiten der Vergangenheit, Geister der Väter (EPhk. XXII. 714—718.). Mind a ketten jól ismerték Ossiánt.

Mélyebben és tartósabban hatott reá Byron. *Don Juant, Parisinát, Mazéppát* évek óta ismeri; Szilágyi István 47-ben a *Abydosi arára* figyelmezteti, «s foghat olyan *Széchy Máriát* írni, mint senki más» (márc. 12.); ezzel egyenest a költői beszély mintájául tüzi elébe. *A chilloni fogoly* egy sorát teszi Arany jeligéül egyik költeménye elé: „Megöszültem, de nem a kortól.” Byronban nálunk két ellentétes nagy szellem gyönyörködött leginkább: az ifjú Széchenyi a szökdelő szellemet, epés kedélyt, maró gúnyt szerette benne, mert mindez az ő természetében is megvolt; Arany azt, ami belőle hiányzott: a képzelet merész kalandozását, a nagy szenvedélyeket, a közvetlen, lírai előadást. A mi költőink is szőttek romantikus meséket lovagok és remeték életéből, bajvívások, leányrablás és kegyetlen bosszú eseményeiből, de vagy ballada-féle hangba merültek, vagy oly kényelmes mesélgetésbe, mint Kisfaludy Sándor, *Regéiben*. Jobbára külső eseményekre szorítottak, a belső élet épügy hiányzott náluk, mint a részletek szépsége. Vörösmarty kisebb tárgyaival is a kis eposzokban mozgott otthonosan; költői beszélei közt van egy remekmű, *Szép Ilonka*; a többi vagy elnyújtott ballada-féle, vagy szélesen kivitt genre-kép. Petőfi követte először Byront a szörnyűséges képzelet és viharos szenvedély útján s az előadás iramával *Salgóban*. Aranyt vonzza e regényes világ; a tragikus szenvedélyek, a sors komor képei illenek hangulatához s mégis elvonják a jelentől. Ha Byron — saját vallomása szerint — azért írt, hogy szerelmi bánatát feledje s álmatlan éjjelein költötte keleti történeteit: Aranynak sokkal több oka volt a való elől menekülni. Csábította a szokatlan műforma, a képek özöne, színek áradata. Eddig csak népies előadással élt, „lomha”¹ Sándorverssel; most vonzza ez a mozgalmas előadás, amely hol drámai jelenetet rögtönöz, hol a lírának nyit utat s szakadatlan lendülettel törtet előre. Petőfi mellőzte a rímeket, Aranyt épen ez a nehézség ingerli. Nem nyugszik, míg próbát nem tesz e nehéz formával, «inkább forma-gyakorlat végett, mint költői czélből... mert olvastam valahol Byronnál, hogy e 8 syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem tartja könnyűnek». Arany, a nyelv és rímek mestere, megkísérlette, „a rímsegény és hosszú szavaktól nehézkes magyar nyelven”, «miután nagyobb ilynemű költeményt, rím s mértékben kivíve, nálunk még nem ismertem». (Erdélyi Jánoshoz, 56. szept. 4.)

Tudott oly mondát, mely byronias tárgyul kínálkozik. Mednyánszky kötetében, ahonnan *Murány ostromának* meséjét vette, az utolsó rege ez: *A budetini falüreg*. Mednyánszky 1826-ban, Vág-vízi utazása közben látta e barlangot, a hozzá

¹ Maga illetve e szóval a mozgalmasabb lírai fajokkal szemben, Szász Gerő költeményeink bírálatában.

kötött mondát már hét évvel előbb kiadta, Hormayrral közös *Taschenbuch*-jában. A mondának van némi történeti alapja. Budetin várát valósággal a Szunioghok bírták; Gáspár történeti személy az 1600-as években; Katalinnak fennmaradt egy levele, melyben azon siránkozik, hogy «atyja ura miatt három esztendeig nagy sanyarú rabságot szenvedett.»¹

Mednyánszky elbeszélésének elemei: a kegyetlen apa, ki leányát Jakusichhoz erőlteti, a leány titkos szerelme Forgácsal, befalaztatása, a kedvesét kimentő lovag, s amint menekülések közben a szintén menteni siető Jakusich rajtuk üt s a lányrablót elejti, a lányt pedig várába ragadja: mindez Péterfyt a lovagromantika lomtárára emlékezteti.² Egy és más vonás azonban tagadhatatlanul rokon Byron regényes történeteivel, s ezért illet a költő szemében e byroni formához: tiltott szerelem és rettentő büntetés, mint *Mazepában* és *Parisinában*, szökés, mint az *Abydosi arabán*. A történetbúvár Majláth hozzát teszi a valóságot, hogy Katalin végül is felesége lett Jakusichnak; csak azt hallgatja el, hogy előzvegyülve még egyszer férjhez ment, a második Balassa Bálinthoz.

Arany elveti a történet köznapi végét; sokkal bátrabban bánik a mesével, mint *Murány* írása idején.³ Elhagyja az előzményeket, drámai módon a kézfogói nap végén kezdi, amint a mogorva vár kedvetlenül piheni ki a szokatlan vígság lármáját. A vár leírása, mely körül a kopasz bércek, alázatos jobbágyok módjára, «födetlen fővel állanak, a kietlen táj, összeszorult völgy, honnan a gyors hegyi folyó, szabadulást remélve fut» — jellemzik a vár urát, az ottani sívár életet, s

¹ Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve*. II. kiad. 214—16. Hegedűs István *A J. Katalin-ja és ennek forrása* c. tárcá-cikkében (Fővárosi Lapok 1884. 14—15. sz.) a forrást gr. Majláth János német elbeszélésében (1825) kereste, melyet Kazinczy *A falba zárt* címen magyarra fordított; e föltevésben él Koltai Virgil is, *Arany János élete és költészete*, 83. l., holott Majláth csak sógorának, Mednyánszkyknak egyszerű előadását öntötte át, kibővítve, levélalakú elbeszélésbe, 12 levélben; nála több új alak szerepel, Mednyánszkyknál csak azok, akik Aranynál. A mondának Arany előtt már két feldolgozója is volt: Rosty Zsigmond: *Katicza vágy a budetini falüreg*. Történeten épült hős dráma 4 felvonásban, 1832. Jakab István: *Zsarnok apa* — ezt elő is adták Budán, 1836. A feljegyzésekről és feldolgozásokról l. Griesbach Ágost alapos munkáját: *A budetini monda*, 1891. Katalin történetét Jókai is elmondja *Szeretve mind a vérpadig* c. regényében, az *Idegen háznál* c. fejezetben.

² Salamon Ferenc *Irodalmi tanulmányairól* szóló bírálatában, Péterfy: *Összegyűjtött munkái*, III. 496. — Salamon I. kötetében nagy tanulmány szól *Katalinról*; így ejt róla szót Péterfy.

³ Itt is vesz át néhány mozzanatot: az egész tájképet, Oroszlánkö festését: «fejér a vár színe, ugyanaz a szikláé is; mire az azokat huzamosabban tekintők szemei előtt mind a kettő egymástól megkülönböztetlen marad» (200. l.); Arany Budetinről mondja: «Egyszínűek vár és falak — egy ködtömegnek látszanak;» egy sora, hogy «az apai kény előtt fetrenge a hű szerelem» — Katalinnak Mednyánszkyknál leírt könyörgését érinti.

a készülő zord eseményeket sejtetik; byroni tájkép ez, ki azt mondotta magáról: magas hegyek neki érzelmek. A kopár sziklák közt halálraitélten keresi a napot a szerelem szende virága (Hasonló kitérés, a bűnös szerelemhez mértén sötétebb színekkel, Petőfi *Salgójában* is van.)

Minden éjtszakai homályba burkolószik, aminek művészi hatását Salamon Ferenc kiemelte. Napvilágon olyan volna e történet, mint Byron keleti regéi egy európai városba hozva. E félhomályban az alakok álomképek gyanánt tűnnek föl: Katalin a torony erkélyén, Forgách közelgő csónakában, a fal hágcsoján; a két árnyék egybeolvadva. A táj, a lég menekülést kiált nekik. A leányt az anyjára gondolás tartóztatja; e gyöngéd vonásból látjuk, mennyire egymáshoz hajolt e két fűszál egy kemény láb alatt. Habozása közben csak egy pillanatra tűnik elő az ősz Szunyogh alakja, mint kísértet, amely halálra rémít. Egy percre az anya rémlik fel, az alélt leányt ápolva; arcán vonaglás a mosoly, «egy színevesztett ajk-fodor, — mikép az a rózsalevél — mit tűz fölé röpit a szél — s annak hősege megsodor.» E képben ott van egész élete: régi szépsége, hervadtsága. Most is retteg haragos ura félelmes hallgatásától. S egyszerre megkondul a föld, «mint óriási — kebelnek tompa dobbanási». Lent a mély boltok alatt Szunyogh árnyéka fekszik a szirtfalra, mint árnyvilági jelenés. «Fátyolt kezembe!» kiált a költő s a rémséges eseményt azzal mondja el, hogy el akarja takarni. A szörnyű tette megszólal az emberi érzés, «árnyék megöl' a szolgák ajkán. Mily lélektani, hogy Szunyogh visszafojtott indulata az ellenkezésre kitör, s karddal esik szolgáinak. A szolgák arcán önlelkiismeretét üldözi; önvádja ellen védi magát, bizonygatva, hogy szerette leányát; agyrémét, a szégyent ismételteti; kitepné elszoruló szívét s magára erőszakolja, hogy nem fáj, amit elkövetett. A magában beszélés látomásba csap át, üldözéstől fél, vérfoltot lát kardján (mint leplén Ágnes asszony). Midőn Forgács paripáján magával ragadja kimentett kedvesét, az ősz, a téboly túlfeszített erejével, gyalog rohan utána, visszakövetelve most már kedves halottját. E képek úgy suhannak, mint a lázálm jelenései, mintha csak egy-egy villámlobbanás cikázna bele a zivataros éjtszakába. Az ősz alak maga is mint vizió üldözi Katalint, csak egy-egy pillanatra változik el valósággá, ággá, bokorrá (fordítva, mint az *Erlkönig* káprázatai). Midőn a tévedt harcból Jakusich magával ragadja eleinte föl sem ismert mátkáját, az örült ő utána fut, kapuján széttöri kardját, míg a várúr a dühöngő elé nem viteti — a holt leányt. Az éj lázálmai a reggel józan világításában szétfoszlanak. (A szenvedély e megszállottai a romantikus költészetben mindig álomalakok gyanánt hatnak, Byronnál, *Salgóban* s a *Két szomszédvárban* is.)

Salamon Ferenc azt mondja: «a művészi feldolgozás nélkül azt hihetnők, e költeményt azok egyike írta, kik csak a szenvedélyek túlzott festésében s a rendkívüli eseményekben látnak költészetet.» Arany költőivé emeli rémületes mesevázát, a tartalom és forma összhangja, az előadás szépsége s lélektani elmélyítés által. A szörnyű események mintegy ki vannak szakítva a valóságból s balladaszerű sebességgel kergetik egymást, hogy kételkedni, gondolkozni, lélekzethez jutni sem hagynak. «Az egész költemény nem egy kép — úgymond Salamon — hanem mintha minden megmozdulna benne, mint *Macbeth*ben a dunsinani erdő.» Minden csupa élet, csupa személyesítés; a vár mogorván ül, ágyúi *hűtöznek*, dörgésükkel a visszhang nem *labdázik*, *pihen*, a csend újra *felüti sátrát* — az első 24 sorban 15 személyesítés. Épígy halmozódnak a hasonlatok. Szunyogh a szörnyű munka alatt kőből faragottnak látszik, de megfagyott ábrázatán a mécsvilágnál homályos völgyek feketéllnek; ajkát ezüst eresz árnyazza, szeme villog, mint prédára leső tigrisé — hogy újra számot mondjunk: 16 sorban 6 kép. Folyton-folyvást új meg új kép tűnik szemünkbe, elkápráztatóan; úgy tolulnak, hogy egy csoportnak másik veti közbe magát (1. szak.). Arany sokallta is: «byroniassá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel, ... egy pár képpel többet szőttem be a kelletinél.» (Erdélyinek, 56. szept. 4.)

Gyorsan lüktet az előadás is; az egybe folyó rövid sorok sietve szaladnak tovább; a rímek úgy csillannak fel, mint gyors vizen a nap csilláma. Három, sokszor öt rím is csap egymásra. Ezek az ömlő sorok szinte a folyóbeszéddel rokonak, a rímek is szabálytalanul, szinte önkénytelenül csengenek föl, néha messzről fordulva vissza. Az önkénytelenséget fokozza a sok assonance — ezt a költő épen ekkor tanulmányozza.

Minden csupa sietség, csak a kidolgozásban nincs semmi elsietett. Salamon kifogásolja, hogy Katalin alakja nagyon légi, nagyon homályos, de ő valóban csak mellékalak, e történet különben sem a jellemekből folyik, legalább nem Katalin és Forgács jelleméből. Minden cselekvénnyel van elmondva. Forgácsról sem halljuk Mednyánszky dicséreteit, csak Katalin szerelméből ismerjük. Okul Salamon is elismeri, hogy itt a költő a részt feláldozta az egésznek — ez csak a leggondosabb költők sajátsága. A főalakon, az apán, minden vonás élethű kórtani megfigyelés. «Vonási torzak, mint mikor — valaki csúfságból feszíti — képét s az Isten úgy veszíti.» Mikor felkacag: «Üvöltő ajkán a kacaj — Jajjá húzódik és e jaj — Hahotává tördelődzik.» Hegedüs István ez alakot Lear király mellé állítja; «Shakespeare legszebb jeleneteivel fölére e jelenet.» Arany általában mester abban, amint a lelkieket a testen tudja megmutatni. A gondolataiba mélyedt Katalin lába alatt

indulni éri a parti tornyot; — a tiltott ölelésből ocsudva «arcán szétrezzen az ideg.» Erdélyi «a lélekfestés magasb nemű példáit» *Katalin*ból mutatja fel.

A megfigyelés élessége természetesen nem kisebb a reális mozzanatoknál sem. A faltörésnél szembeötlenek a pöröly «visszarugó» csapásai; gyönyörű leírás, amint a vágatás zajára az éjtszakai természet felriad álmából.

Minden méltánylat mellett, *Katalin* fejtegetőinek ellentmondásai óvatosságra inthetik a műbírálot. Salamon fennakadt *Katalin* hosszú magánbeszédén, midőn anyjára gondol — Erdélyi ízlése szerint «e sorokban homéri becs vagyon.» Erdélyi magát az érzést nézi, Salamon a helyzetbe illesztve ítéli meg; de vajon kimondott szavaknak kell-e venni ezeket, érveknek Forgács ellenében, nem inkább némán átcikázó gondolatoknak? ¹ Greguss és Erdélyi egyaránt magasztalják a képeket — Salamon kifogásolja, hogy az alakok is képekben beszélnek, de akkor először Shakespeare-t kell elítélni, mert alakjai az indulat tetőfokán is ontják a hasonlatokat. A szenvedély felgyújtja a képzeletet. — Verselés dolgában sincs egyetértés. Greguss és Erdélyi ² szavá tették, hogy a költőt itt-ott mintha cserben hagyná szokott gondossága, névelők, köztöszök maradoznak a sor végén. Arany ezzel tisztában volt, s okát is adta. «A névelő, kötszó, stb. elszakítása mindenesetre hiba — írta Erdélyinek (56. szept. 4.). — Hosszabb sorokban épen nem túrném el; rövidekben néha megszenvedtem s tudnám is igazolni. Kétségtelen előttem, hogy *caesura* által névelő, kötszó, elszakadhat a rhythmus sérelme nélkül. 'Menjen ki a || nagy erdőre.' (Népd.) helyes rhythmust ad, csaknem helyesbet, mintha az *a* is a *caesura* után esnék.... A hangsúly nincs névelőn, kötszón.... No, már most rövidebb sorokat tekinthetni úgy, mintha csak *caesura* volna a rímnél s ha a következő sor hangsúlyos szótagon kezdődik, megbocsátható a kötszó elvágása... cum grano salis.» Ezt Salamon is megvédélmezte e nyugtot nem engedő, láncolatos rimelésnél. Péterfy épen azt találta: «Arany sehol sem annyira pusztán virtuóz, mint e beszélyében.» — Erdélyi különben abba az érthetetlen tévedésbe esett, hogy a jambust sem ismerte fel, e rövid sorokat ősi nyolcasoknak olvasta s lengedező ütemet keresgélt bennök.

¹ Salamon e részen általában némi lankadt-ágot vesz észre. Az eredeti kézirat (a n.-kőrösi főgimnáziumban) előbb Forgács menekülését is részletesen s valószerűen mondta el, mit a költő később kitörölt. Néhány fontosabb szövegbeli eltérést, köztük ezt is, közzétett Huszár György, az EPhK. 1913. 628—31 l.

² Mindketten *Arany kisebb költeményeinek* megjelenésekor (1856) bírálták, melyek közé *Katalin* is fel volt véve. Greguss a Pesti Naplóban 313 sz., Erdélyi János a Pesti Naplóban, újra kiadva a *Pályák és pálmák* kötetében.

Az egésznek becséről sincsenek egy véleményen. Erdélyi a költő „legpompásabb fogalmazású és alaprajzú művének” itéli s „belső alkotás”-ra nézve kitűnőnek. Hegedűs a Múza vasárnapi ajándékának mondja. Viszont Salamon Arany „geniusa talányának” nézi, «mert elűt minden eddigi művétől tárgy és forma tekintetében». Ő általában nem kedveli a lírai elem bevitelét az elbeszélő nembe, mert könnyen elvontságba és dagályba csap; többre nézi a tárgylagos megtestesítést, s szerinte inkább is abban otthonos *Toldi* költője; kivált a naivságot nélkülözi. Szemében *Katalin* «mind tárgyra, mind formájánál fogva az öt megelőzött irodalmi korszakra emlékeztet — s mintegy összekötő láncszeme Arany költészetének az előbbi korszakban divatozott költészettel» — pedig a költő itt épen új utat tört nálunk, nem csupán hang és forma dolgában, hanem abban is, hogy a romanticizmus külső eszközeit mely lélek-tannal s a részletekben teljes valószerűséggel kapcsolta össze. Megtalálta a kisebb költői beszély művészi alakját, melyhez később is többször visszatért, így *Perényi* és az *Öldöklő angyal*, *Édua*, *Az utolsó magyar írásakor*; *Rózsa és Ibolyát* is ily sorokba kezdte átönteneni. E könnyen ömlő előadást megtalálta Burns-nél népi tárgyon, *Kóbor Tamásban*; ezt követte, ha nem mértékben, legalább a szakokra nem vagdalt, folyamatosan mesélő előadással, *Jóka ördögében*.

Byron munkáiban nemcsak a kisebb költői beszélyre talált példát, hanem új hangot, új formát, új előadási módot nagyobb epikai műnél is. Cseppet sem idegenkedik a tanulmánytól és példaktól. Nem titkolja, hogy «a kor követelése mellett, néha azok dacára is, a fényes siker, a lángész sikere az, mely darab időre megszabja a költészet irányát». (*Irányok*, I.) Így állt most előtte Byron, világhíre és -hatása dicsőségében. Fia a bizonyosság, hogy ez időben «lelkesegett érte». ¹ A hatás mély volt és tartós. Fejtegetéseiben, bírálataiban nem egyszer hivatkozik Byronra. Évek múltán még belefog *Sardanapal* lefordításába. A 40-es években, Homér tanulmánya idején, hidegen hagyta szatirikus eposza, a *Don Juan*, de az *Új görög dalnok* bánatos hazafi éneke megkapta, le is fordította (Szilágyi Istvánnak, 1845. dec. 4.), ebből érleli most egy sugár *A dalnok búját*. Azóta érzelmi kapcsolat támadt közte és Byron közt. Moore és Ossian borúja hazafi bánatához illett; Byronban a keserűség és gúny szólott szívéhez. Az angol költő hatása érzik egy-két kisebb költemény szellemén, hol Arany szíve is a társadalom félszűrségei- és bűneitől vérzik (*Czakó sírján*, *Gondolatok a béke-congressus felől*). Volt hajlam Aranyban az erőteljes realizmusra is, mely az angol költőnél túlzásában világnézeté és -bírálatá fokozódik; neki is van szeme a látásra,

¹ Bevezetés a *Hátrahagyott versekhez*.

ereje az ostorozásra, már *Az elveszett alkotmányban* megmutatta. A mindennapi tárgy, fesztelen előadás új utat nyit az epikusnak. Különböző, szinte ellentétes elemek vonzzák Byronhoz: a képzelet bizarr szabadsága, a keserűség nyíltsága — ezek a romantikus kor vonásai — s mellettük az egyes részek realizmusa, mi együtt jár a keserűséggel s túlzásában szinte maga is a képzeletre támaszkodik. Sokat hallotta hánytorgatni, hogy az eposz kora lejárt; ő nem akart ebbe belenyugodni. Éles szemé és műveltsége észrevette, hogy «egy Virgilnek a római, egy Tassónak az olasz műveltség fénykorában lehetett a naiv hőskor és a kifejtett polgárosodás szerencsés kombinálása által örök életű műveket hagyni hátra», s föltette magának a kérdést; hogy ha «a sajátlag vett eposz, vagy inkább a classikai epoeia korunkban többé nem lehetséges: vajon a több kevesebb romantikai vegyülettel modernizált eposz: egy Frithiof-rege, egy Childe Harold, egy Onegin, szinte lehetetlen-e?». ¹ Később írja ezt, de már most követésre ingerli az ilyen lírai eposz, mely nem merül a múltba, hanem a jelennél marad; közeledik a kor divatos műfajához, a regényhez; a mindennapi élet embereihez fordul, laza előadása fölveszi a költő lírai hangulatát, enged a kitérések, okoskodások csábításának, a kornak tetsző sajátos ember- és világgyűlölet felhője lebeg fölötte, s meg-megszagattják a felindulás villámai. E háborgás, a fájdalom és gúny vegyülete rokon Arany lelkiállapotával és az egész nemzetével.

Hiába fordult *Katalinnal* közömbös tárgyhoz, lelkének felindulását nem bírta elfojtani. «Kedélyemhez s az általános hangulathoz illő tárgyat kellett keresnem. Így fogtam a *Bolond Istók* első énekébe, mely mű fesztelen alakjában mind subiectiv élményeim s érzelmeim, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott.» (Az *Elegyes darabok* előszavában.) A szabadság káprázatából elnyomatásra ébredt nemzet, a nagy elszánás árán vásárolt kudarc, a csillogó remények szétpukkasására következő kijózanodás, minő az álmából fölrázott ember bambasága — ez eszményeitől megrabolt világ egyaránt érdemelt szánalmat és keserű mosolyt. Magáról saját maga mondja Toldynak: «... lehet, hogy van, úgy élet-, mint irodalmi pályámban, valami humoros». (57. aug. 11.) Mint nemzete, maga is szétfoszlott álmokat hordoz szívében, semmibe fült küzdelmek emlékeit. Tehetsége és helyzete közt állandó ellentét van: érzékenysége és önérzete alacsony sorsban sínylődik; élete, ha visszanéz reá, valóságos mindenbekapás: volt praeceptor, színész, falusi jegyző és ünnepezt költő; nyugalomra vágyó természet forradalmi időkbe sodródott; kevéssel megelégedés mellett örökös gond üldözi; költői álmait bilincsbe

¹ Dózsa Dánielről szóló bírálatában.

veri a hivatal, szabadulni vágyának szárnyát szegi a család gondja és kötelességérzete. Szemében ez örök vergődés s örök tehetetlenség fájón nevetséges. Byront is elkeseredés üldözi, mikor kalandos élet után, mint a társadalom száműzöttje, gyűlölettel fordít hátat Angliának, de őt 'Helvétia tetői', a tenger és Velence várják — Aranyt prózai nyomorúság fojtogatja; tehetségével, terveivel Szalonta viskóihoz van láncolva, egy császári szolgabíró irodájában írja nemzete sorsát sirató költeményeit s üres szemmel néz a jövőbe. Ily hangulatban fog egy új munkába. A kéziraton a cím és kelet: *Jun. 21. 1850. Bolond Istók vagy az éhetetlen. Nedélyes költemény.*

Bolond Istók nevét egy példabeszéd tartotta fenn, melyet Dugonics is följegyzett *Magyar példabeszédek és jeles mondások* c. munkájában,¹ az *Esztelenek* között: «Bé tekintett, mint Bolond Istók Debrecenbe», s hozzáteszi, hogy Istók «Léván született volna, egész életében nem lett volna más ingerje, hanem hogy minden esztendőben meglássa egyszer Debrecen városát. Nem is ment tovább az első háznál benne, ismét haza tért és kóborlásával megelégedett».² E hiába való fáradságban Arany a maga füstbe ment küzdelmeit, elfecsérlett életét látta; ekkor írja magáról *A hajótörött* c. versét.

E címet viseli Petőfinek egy költői beszélye is; kritikai kiadásának rendezője, Havas Adolf, az Arannyal való érintkezésnek tulajdonítja, hogy a költő figyelme ez alakra fordult.³ Csakhogy vázlata megvan Petőfinél néhány régebbi költeményben (*A csavargó, Őszi éj, A vándorlegény*).⁴ A fiatal jókedv, a világot fumigálás, tréfálkozó könnyelműség; mindezek egyéni vonásai; Bolond Istókban is magát rajzolja, 47 őszén, új tűzhelye mellett, boldogsága teljében, — műve az optimizmus kátéja. Hősének pusztá nevével ölti magára.

Igy tett Byron is, a maga szenvedélyét s kiábrándultságát ruházva hősére.

Arany a névvel együtt fölvesz valamit hagyományos tartalmából s ő rejtőzik beléje. Toldy Ferencnek azt írja: «... egy töredék, egy forgács, egy *példabeszéd* gyakran becses eszméket költ fel.» (51. ápr. 28.) Ő e céltalan vándorló, e kóbor éhetetlen adomaszerű furcsaságában oly vonást látott, melyet egy keserű óra túlzásában magával rokonnak érez.

¹ Megvan a költő könyvei közt.

² *A Bolond Istók*-alakról l. Benedek Róza tanulmányát, *Ethnographia*, 1911. 2—3. füz. Az irodalomban ez alak Szaller György pozsonyi tanár füzetében merül föl először: *Istók Debrecenben*. Pozsony, 1794. Szerinte a Till Eulenspiegel magyar párja. L. Kardos Lajos, *Ethnographia*, 1912., 3. sz.

³ Petőfi kiadása, I. 415. l. Szinnyei Ferenc is e nézetet vallja; *Arany humora*. Budapesti Szemle, 1905., három kötetben; 340. sz. 64. l.

⁴ Horváth János *Petőfije*, 418—419. l.

Mi lett volna e művének tárgya, maga megmondja; megvan első vázлата is, *A falu bolondja* (szintén ez évbeli) képtörredékben. Ez «azt akarta feltüntetni beszély alakban, mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el. Később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istók*-ba vittem volna át». (*Elegyes darabok* előszava.) Az ily abbamaradt költő alakja erősen érdekli, versben, tanulmányban többször visszatér reá s mindig szinte ugyanazon vonásokkal festi. Kósza Bandi nem tartja szemmel a rábizott libákat, nyáját odahagyja, a felhők játékát bámulja; Istók, a gyermek, (II. 41—49.) meseszóval tartja juhörző pajtásit; «nagy benne az *élehetlenség*», ezért vált falu bolondjává — ez volna a fővonás Bolond Istókban is. A henye *Bóka Bandi* — a költő utolsó éveiből való törredékben — derűsebb úton szintén ide jut.¹ E síhedér van ott egy tanulmányában, amint «órákig elnézi a felhők játékát, a nyáj körül nem szemes»; egy másikban a bojtár, «ki oly keservesen rikatja tilinkóját,» a híres mesemondó, az élces falusi vőfél — talán mindenik «született költőnek bizonyúl, ha alkalom és mód nem hiányzik», s viszont egy költő «fosztassék meg az elemi oktatás minden jótékonyaságától, hagyassék magára egy rideg faluban, hol az anyagi lét fentartása vesz igénybe minden erőkifejtést, — nem tudom, ha az élelmesb, gyakorlatiabb, ügyesebb földiek szemében egyéb lesz-e — falu bolondjánál?»² Egyik beszélytörredéke szintén elnémult költőről szól, ki most irodában görnyed. (*Látogatás egy barátomnál.*) Mindebben van valami, ami saját gyermekkorára, helyzetére emlékeztet.³ E kérdés azért érdekelte ennyire, mert magát is ilyen poéta natus'-nak tudta, kinek tehetségét csak a véletlen mentette meg az elkallódástól; írta is Tompának (58. május 11.) «... az ily Schlag-beli ember, mint te és jó magam, versírás nélkül is poéta maradt volna.» Bolond Istókban ez üres ábrándokat akarta rajzolni, melyeket önmagából ismert, s melyeket a józanság élehetlenségnek bélyegez. Ő az, aki csak bekukkant Debrecenbe, az iskolába, de alig megy tovább az elejénél; a színészetnél is hamar kudarcot vall, s élete, ha visszanéz reá, valóságos mindenbepapás, míg «viszontagságai megtanítják, hogy belőle sohasem

¹ E két törredék rokonságára s kapcsolatukra az alább idézett értekezésekkel rámutatott Kardos Lajos: *A falu bolondja Aranynál.* (Budapesti Szemle, 1916. április, 472. szám.)

² *Irányok* III. — *Az észszerű utánzásról.*

³ Gyöngyösi László szerint (21. l.) a költő gyermekkorában élt Szalontán egy ilyen ember, Juhász Mihály obsitos katona és dinnycsősz, aki egy pár falatért elmulatatta a lakzik, disznótorok közönségét, pedig maga keserűen érezte, hogy a város bolondja. Falvakon gyakori jelenség volt ez, Arany többet is láthatott; ő fiatal koruk vonásait veszi tollára az idézett helyeken.

lesz nagy ember», letesz ábrándjairól, s kész «lenni közönséges ember, mint más». Önéletrajzának e vallomását szinte szószerint ismétli a *Bolond Istók* terv-vázlata: «... lemondván... hírnév utáni vágyairól, practicus ember akar lenni... de az élet practicumát nem tudja megtanulni.» Ezek a költő, subiectiv élményei és érzelmei; ebben érzi magát egynek hőisével, hogy nem tud boldogulni. Öreg korában is mondotta: «Simplicius napján születtem, — Simplex maradtam holtomig.» (*Almanach 1878-ra.*) Különösen élehetetlennek érezhette magát ez időben, mikor az ő tehetségével és sikereivel, biztos kenyér nélkül, írni munkában görnyed, semmi jobb kilátása a jövőre.

Tervének szavaiból sejthetni, hogy Istók tehetségét nyomtalan elsorvadásra szánta; ő maga ekkor írta *Letépszem a lantot* költeményét. Petőfi ebben is optimista. «Te új példa vagy azon régi állításomra, hogy a világon semmiféle tehetség el nem vesz. Nem olyan bolond a természet, hogy hiába teremtsen erőket» — írta barátjának. (47. febr. 23.) Arany a felvergődés útját sem látta rózsásnak; nem érezhette-e túlságosnak az árat, melyen semmit sem vásárolt? Az bizonyos, hogy ez időtájban azt írja *Tompának* (53. jún. 28.): «Miért is kellett nekem oda hagyni békés magányomat? Miért e pályára lépem, mely egész életre boldogtalanná tett? Oly nyugodtan élnék, én egyszerű falusi jegyző, nem ismerve senkitől! De az ördög nem hagyott békét; első léptem sikere hiúvá tőn s vágyakat kellett bennem, melyek elvontak a mindennapi élet apró gondjaitól. — — Óh barátom! ha én *Toldit* ne irtam legyen: nem volnék most vagabundus.» Ily szemrehányással illeti magát, amiért a gyakorlati életet elhanyagolta — az élehetlenségért.

E vonás köti össze hőisével. Byron tulajdon szenvedélyét, kalandjait ruházta Don Juanra, részben egyéb alakjaira is — Arany csöndes természetének egy vonásában érez vele rokonságot. A hős külső története, az első tervben legalább, semmiben sem rokon az övével.¹

¹ Kardos Lajos azt hangoztatta, hogy az I. ének csöszputrija Arany szülőházának mása (i. h. 94. l.). Ily általános rajz nem állja ki az összehasonlítást; önéletrajzában a költő másképen ír szülei lakáról. Inkább önéletrajzi a tervvázlat meséjében, hogy Istók «megszeret... egy árva leányt». Az I. énekben élmény a felgyúlt asztag is. — Márki Sándor, Rozványra támaszkodva, oly állítást kockáztat, mintha Bolond Istók alakján «igen sok vonás emlékeztetne» egy Csungó Náci nevű vig fráterre, kivel Balogh s az ő útján a költő is Aradon ismerkedtek volna meg, a nemzetőri napokban. E név Arany leveleiben sehol elő nem fordul. Az Istókkal való kapcsolat merész képtelenség: ő diák korában Arany életét éli; semmi köze a hőbortos Csungóhoz. — Márki feljegyzései az *Irodalomtörténet* 1917. évi folyamában jelentek meg.

Az I. ének egy csőszkunyhót fest, Istók ,bekukkanását' a világba, s amint a cigányok ellopják, egy orgazda pedig felfogja. Riedl szemében ez ,egy paraszt eposz töredéke,¹ s azt az állítást kockáztatta, hogy a II. énekkel «az eposz egész terve és ezzel együtt egész hangulata megváltozott». Merész föltevés oly költőről, aki azzal vádolta epikusainkat, hogy nem «dolgoznak terv szerint,» ha «nagyjában körülgondolák a történetet, minden egyéb a pillanatra, az ihlet percére lön bízva; innen az áradozás, a descriptiók, a lyrai ömlengés, a mesének ziláltsága.»² — Igaz, a jóval később írott II. énekben Istókot már a kollégiumban látjuk viszont, majd színészek közt, honnan csalódottan tér haza — e részben fejezi ki a költő ,subiectív élményeit', — s e környezet változott hangulatot hoz magával, de a két ének közét Istóknak — önélet-iratában elmondott — emlékei töltötték volna ki. Itt tudnók meg, a följegyzett terv-vázlat szerint, hogy a cigányok Istókot az orgazdától is ellopták, s egy, dajkája gondatlanságából szerencsétlenül járt gróf-fiú helyébe csempészték; de a turpisság kisül, a betolakodott jövevény szűrét kiteszik; visszakerül az orgazdához, annak elhaltával pedig egy iskola-mester iskoláztatja az éber eszű fiút. Iskoláinak végeztével visszakerül nevelőnek a grófné házába, s az eljártssa vele Putifárné szerepét. Ez lett volna a III. és IV. ének; a töb-biről följegyzés sem maradt. De az egész terv előre át volt gondolva; már az I. énekben van célzás a főrangú szülére (73. vsz.), egy másik hely is előre mutat (99. vsz.). Mint fordult volna Istók élete továbbat, följegyzés híján csak gyanítanunk lehet. Két támpontunk van. Salamon Ferenc, aki a hatvanas évek elején a költő folyóiratainak benső munkatársa volt s gyakran érintkezett vele, 1863-ban, az első éneket ismertette, azt mondja: «Istóknak, viszontagságos kalandjai közben, számos életviszonyok közt kellvén forognia, föltehetjük, hogy a későbbi énekekben bár eltorzított, de alapjában hű rajzát vennők a magyar élet sokféle oldalainak.»³ Megerősíti ezt Gyulai Pál, a költő bizalmas barátja; szerinte a költő azért hagyta félbe, mert «érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát.»⁴ Ez egybevág azzal, mit a költő maga mondott, hogy a közhangulat humorát kívánta feltüntetni.

A kor hangulatát s a költőt az I. ének csak sötét színei által fejezi ki. A csőszputriban a ,hajadon' eszméletlenül elte-

¹ *Arany János*. 3-ik kiadás 250. l.

² Garay Alajos *Bethulia hölgye* c. hőskölteményének bírálatában.

³ *A Részvét könyve* ismertetésében; újabban *Irodalmi tanulmányai* II. kötetében.

⁴ Arany fölött tartott emlékebeszédében.

rülve, újszülöttje a dagasztó teknő alatt, az egyetlen ágyon haldokló vak anyja; a viskóban az Élet és Halál viaskodik: így az fest, aki — maga írja — «kétségbeesésben talál gyönyört, ... midőn sebet a lélek önmagán ás.» (I. én. 37.) Elkeseredésében a csósz ütésre emeli botját, aztán egyszerre felkacag; a szörnyű bánat, mint a tornyosuló hullám, átbukik magán. Arany ismeri a fájdalomnak ez eltorzulását: Szunyog jajja szintén «hahotává tördelődzik» Maga is ilyenformán van: 'lelke bújában nevet,' mondja egy kitörölt verszak. Az egész művön e felemás hangulat vonul végig. A temetésen a kántor két diákja elneveti magát, a mester bennreked az ének közepén, a kótyagos keresztanya a fiút *anyja* nevére keresztelteti: hazamenet el is veszti. Az események sötét realizmusa a jellemekben pesszimizmussal párosul; a kettő némiképp együtt jár. A csósz vigyázás helyett horkol, álma büntetéspénz vagy jövedelmező szem-hunyás; a szenvedés láttára kegyetlenség és gúny fakad belőle; kései elérékenyülése merő önzés: «Kim lesz már, Istenem?» mert a leány után vót remélt, aki öreg-ségében eltartaná. Arany szemében önzés az ember eredendő bűne:

...hol van

Igazi bánat, a mely nem önös?

Ki *nem veszíte* semmit a halotthan,

Képmutatólag sír vagy közönyös.

Minvesztéségünk az, bármely alakban,

Mi a bűnnek mélységet kölcsönöz. (61. vsz.)

Ez időben máshol is írja:

Közönyös a világ... az ember

Önző, falékony húsdarab,

Mikép a hernyó, telhetetlen,

Mindég *előre mász* s — harap. (*Kertben.*)

Lélektana szerint azonban a legrosszabb emberben is lappang jobb érzés, mint a tervvázlat mondja — ez épenséggel nem byroni felfogás. A csósz szemén is könny rezdül (77. vsz.), csakhogy jobb érzése furán nyilatkozik: hogy leánya hiányt ne lásson, pénzre akar szert tenni, maga hajt tilosba egy gulyát, s hamisan esküszik, csakhogy a csósz-garast megkapja. Durva lelkében ily torzképet ölt a jóság. A haldokló vén asszony, amint vackán égi koronáról álmodik, aztán régi rágalmozója, Pityeri Erzsók siratja el; a pap, aki besöpörve a díjat, nem-törődöm módra elsieti hivatalát: mindez túlzottnak látszik, mégis igaznak ismerjük; a felszínen nevetséges, de alapjában keserű. Itt-ott közvetlenül is megszólal a költő pesszimizmusa, hol elegikus panaszban, (74—76.), hol tréfával vagy gúnynyal leplezetten (20, 46., 49., 118.). E komikum a gyász tőszomszédságában, e nevetség a nyomorúságban, az ellentétbe csapó érzelmek, a hangulatok e zavara nem más,

mint keserű humor, gúny a világra, gúny az emberekre.¹ *Bolond Istók* keserű realizmusát semmi sem érte utól irodalmunkban.

Az ily keserű humor némi részben rokon a szatirával, oly kegyetlenül fedi föl az élet visszásságait. Csakhogy a szatira támad, ostoroz; a humor merő szemlélet. A szatira inkább az értelemről fakad, a humorban nagy része van a szív ellágyulásának. A szatira a harag villámát gyűjtja a szemben, a humor könybe lábasztja. Látni az élet fonákságait, fájdalmat érezni miattok, de a tehetetlenség érzetében nem tenni ellene semmit, csak elmosolyodni, s ezzel felülemelkedni rajta — ez a humor: a szenvedés titkos győzelme a megbántás fölött. Könny, mely szívárványt vet. Salamon Ferenc szépen fejtegeti, mennyire ritka az igazi humor, s mily tévesen adják e nevet sokszor a komikumnak, holott a humor «a kedélyben van, s az érzelmek bizonyos diszharmoniaja szüli, mely az édessel keserűt, a mélységgel bizonyos könnyelműséget, szomorú eseményekkel komikumot, a sírással nevetést vegyít. A költő gyakran egy személyben játsza Lear és bohóca szerepét.»² Arany maga jellemzi legtalálóbban a permeteggel, mely közt átsüt a nap, a napfény és árnyék játékával a mezőn, s a magyar zenével és táncal, melyben összefoly kedv és bánat. Könny és mosoly találkozik s ebben rendszerint megenyhülés van; «ki-

¹ Arany *Bolond Istók*ját sötét színei miatt Petőfi *Apostol*ával hozta kapcsolatba Hantz Jenő. (*A humor és A. J. humora*. Abafi: Figyelő, XXV. 26—27 l.) Részletes párhuzamokat erőltet, a vén tolvaj és a csász, a pálinkás banya és Erzsók közt; Sylvestert egy tolvaj neveli, Istókot orgazda. Ezek nem oly vonások, hogy Arany az életből ne vehette volna. Ha ismerte is Petőfi költeményét, csak kéziratban, futólag olvashatta, 49 nyarán; kinyomatni csak 50-ben próbálták, szellemben eltorzítva; így is elkobozták, s Lévy csak 52-ben vitt le Aranyra egy dugott példányt. (Arany levele Lévyhoz, 52. júl. 13. Később nála volt a mű kézírata; annak alapján szólalt fel a Müller-féle naptár botrányos szöveg-rontása ellen.) Konceptióban teljes a különbség: Petőfinél politikai eszme és szenvedély uralkodik, Aranynál a költő lélektanát illető gondolat. A két mű sötét színe is különböző. Petőfi 48-ban írta a magáét, mikor a kormány kineveztere a kedélyek csillapulni kezdtek s ő féltette a szabadság lángját; Arany sötétben ír, mikor e láng már kialudt, vagy lidércként imbolyog temetők fölött. Mindkettőjüknél hivatkoztak Dickens hatására (Horváth János: *Petőfi*, 527. l.); ő juttatott először nagyobb szerepet az irodalomban gyermekeknek, *Twist Olivér*ben. Mindkét rajz ennek keserves sorsára emlékezett; Aranynál az a hit is, hogy minden emberben lakik jobb érzés. Hantz egyeztetéseit Szinyeyi Ferenc is, Kardos Lajos is erőltetetteknek találják; Kardos részben mégis ismétli, sőt meg is toldja: főképp azonban a sötét színezet hasonlatosságát hangsúlyozza. Kardos igen jó könyvet írt Arany *Bolond Istók*járól (Debrecen, 1914.); műve a budapesti egyetem pályázatán díjat nyert. Arra készült Gróf István műve is, *A. J. Bolond Istókja*, melyben szintén vannak értékes részek, kivált *Don Juan* és *Bolond Istók* közti párhuzamok keresésében. Ugyanezokról foglalkozott *Bolond Istók*kkal Helle Ferenc Hugó; értekezése a kassai főgimnázium 1913—14-ik évi *Értesítő*jében jelent meg.

² *Irodalmi tanulmányok*, II. 224—25.

engeszteli a világ dissonantiáit,¹ mint Arany kívánja. E képek azonban inkább a II. ének humorát jellemzik, az enyhébb, mosolygóbb, megértőbb és elnézőbb, mert amit elmond, az emlék távolából nézi; az első énekben a könnynek nincs ily édes melegsége, a mosoly nem mer megszületni.

A humor annyiféle, a hány szívből fakad. Aranyé egészen más, mint aminőt Byronnál látni. *Don Juant* Arany szatirikus eposznak nézte. (Szilágyi Istvánnak, 45., dec. 4.) Az is; Byron haragos, korbácsol, személyeskedik; a társasélet kinövéseit, a képmutatást, hazug erkölcsbíraskodást ostorozza, személyi okból, s mindezt a társadalomra támad: Arany magával az élettel fordul szembe. Aranynál is ott van «az emberi élet apró s egyszersmind nagy nyomoruságainak megindító rajza, egy felülemelkedett bölcsész nyugalomával s egy szeszélyes költő vidám elevenségével festve;»² de ő még mélyebb: az embert látja sötétben. Szerette idézni Gyulai mondását, hogy «fáj az élet». Istókja is születéskor rögtön «jövendő életét siratja». (I. 24.) Byron szatirája gyűlöletből ered, Arany humora fájdalomból.

Arany egy Byron hatása alatt is megőrizte eredetiségét. Tőle tanulta az eposz modernizálását, tárgyában a jelenhez, formában a verses regényhez közelítését; a „nem épen respectábel” hőst (II. 15.) a „könnyelmű formát”, azt a szabadságot, hogy a stanzák csiszolt poharába zavarosabb italt töltsön, humorosan keverék „bábeli” nyelvet (II. 15.). Az idegen szavak száma Szinnyei szerint a két énekben megüti a százat.³ Tőle veszi a formát is, a stanzát, mely pompásan alkalmazkodik ily csipkedő műhöz: hat soron keresztül halad föl-fel, részletezve, fokozva, fejlesztve mondanivalóját, hogy a végső két sorban szinte epigrammai éllel csattanjon el. Ily nagyobb mérvben Arany vezette be e formát irodalmunkba,⁴ s kezelésében nem multa felül senki. De mindenütt nagy különbségek vannak. Arany műve sötétebb, súlyosabb; alapeszméje nagyobb fajsúlyú; realisabb az alakok rajzában. Macaulay ráolvasta Byronra, hogy mindössze két ember-típusa van, egy erőszakos férfi és egy szelíd nő: Arany alanyiséga jobban hátra húzódik, s ahol magát megmutatja, nem személyes gyűlölködés és gúny, hanem fájdalom szól belőle; előadását bibliai példák tarkítják, mi Byrontól idegen. Bár egyes helyeken, többnyire a negédtelt formátlanságban, mesterére ismerni, néhol

¹ A Hebbel-bírálatban.

² Szász Károly Arany összes költeményeinek ismertetésében, Budapesti Közlöny, 1867. VI. közlemény, 96. sz., jul. 7.

³ Szinnyei Ferenc: *Arany humora*. Budapesti Szemle 122. k. (1905) 67. l.

⁴ Négyesy szerint ekkorig vajmi kevesen tettek próbát a stanzával: Ráday, Zrinyi átdolgozásában a török ifjú énekével, Szemere, Kölesy és Kisfaludy Károly.

szinte a kitételekig:¹ viszont sok helyt szabadon bontja szárnyát, mint a pusztai est rajzában, hol utoléri Byron legszebb festéseit, vagy az Élet és Halál versengésében, hol felül is múlja. Az előadás formáját kivéve minden szín-magyar nála; az élet, az alakok, a táj, a hangulat. — Egyes hasonlóságok ellenére az egész kétségtelenül jóval közelebb áll Arany többi munkáihoz, mint Byronhoz. Mindezt számba véve, róla is elmondhatnj, amit ő mondott Zrinyiről: hogy «a sűrűn felismert *közhelyek* dacára elenyészhetlen maradt nálunk a benyomás, minőt csak eredeti mű s csak határozott költői egyéniség tesz az olvasóra».²

A költő maga is kedvelte művét, vissza-visszatért hozzá. Mert 50-ben csak az I. ének készült el, abból is egyhuzamban mindössze 105 szak; az esti tájkép vonásai már csak prózában vannak papírra vetve, a kidolgozás későbbi. Az összetartozó 99 versszakot ki is adta Debrecenben az e nyáron megindult Csokonai Lapokban, melynek első száma *A lantost* közölte.³ Kötelességnek nézte egy-egy új irodalmi kezdemény támogatását. De névtelen maradt; kíváncsi volt, mint fogadják e különös művet nevének ajánlása nélkül. Készültéről csak Szilágyi István tudott; «az a mű nekem gyönyörűségem». (50. nov. 13.) A szerkesztők — elég illetlenül — megcsillagozták, hogy legjelesbb népköltőnk műve, s máskor is elárulták a névtelen szerzőt.⁴ De ki olvasta e vidéki lapot, ki keresett volna benne remek-művet? Különben is egy-egy szám csak

¹ Sorról-sorra végig rostálták reminiscenciákat keresve. Hantz kezdte, Gróf folytatta, később Morvay új vonásokat keresett, Koepffel Byron-életrajza fordításának függelékében. Pontosan latra téve a kölcsönzések négy osztályra oszlanak.

Legtöbb az alaki hasonlóság, a pongyolaság látszata. Aranynál: I. 5., 6., 9., 96., 117.; II. 11., 56., 122. = Byron I. 1., 5., III. 1., III. 81., 101., VIII. 89., IX. 74., XI. 22., XIV. 6., XV. 27. (Grófnál.)

Modorbeli tréfás fontoskodás, komázás az olvasóval: Ar. I. 7., 99., 117.; Byron I. 82., IX. 74., XIV. 7. Grófnál: Ar. I. 54., 72., 90.; = B. V. 139., VIII. 78.

Leírások, festések: Ar. I. 22. = B. XV. 43. Gróf; Ar. I. 43., 47. = B. IX. 11. Gróf; V. 52. Hantz; Ar. I. 101. = B. II. 183. Gróf.

Hasonló hangulatok, gondolatok: Ar. I. 17—20. = B. V. 59., 63. Hantz, Morvay; Ar. I. 42. = V. 36—39. Hantz; Ar. I. 47—49. = V. 52. Morvay; Ar. I. 91., 92. = I. 36. Gróf; Ar. II. 48. = *Childe Harold*, IV. 178. Riedl.

Az utóbbi két csoportnál kétségesebb a hatás, mert Aranynek akárhány nem kisebb becsű leírása van, pl. a szél *Buda halálában*, a vihar *V. Lászlóban*, melyekhez nem volt mintája; a közös gondolatok pedig többnyire általánosak; úgyhogy ebben is jobbara csak a formai szabadság közös.

² *Zrinyi és Tasso* tanulmányainak bevezetésében.

³ Két fiatal író szerkesztette, Oláh Károly és Orbán Pető.

⁴ Egy hírből említették „Arany Istókját”, aug. 28.; idézte Kardos Lajos 11. I. — Bangó Pető az utolsó előtti közleménnyel egy számban, szept. 25., verset ír Aranyhoz, melyben azt kérdezzeti: Szólj merre vagy, mondd, hol keresselek. Hová sodortak a szilaj szelek?

10—12 versszakot közölt s bár a lap hetenkint kétszer jelent meg, így szétaprózva (aug. 21.—szept. 28.) nem lehetett hatása.

«Mondhatni semmi figyelmet se gerjesztett — írja a költő maga (az *Elegyes darabok* előszavában) — s ha egy nagyon competens műbírónak évek mulva tett nyilatkozatát kiveszem, (ki az ismeretlen szerzőt váltig magasztalta előttem) — bizony a varjú sem káromgott utána.» E műbírónak Salamon Ferencnek kellett lenni; ő lelkesen magasztalta, mikor 1863-ban az egész I. ének megjelent a *Részvét könyvében*. — Ősszel Szilágyi Sándor füzeteiben (akkor Pesti Röpívek 6. sz., nov. 10., 186. l.) Gyulai fölemlíti a Csokonai Lapok megszűnését, de abban «csak az irodalmi közlöny sajnálható» — e művet észre sem vette. Tompa magának Aranyinak ír a lap elakadásáról, a költeményt ő sem említi. (50. okt. 27.; kiadatlan.) Ennyire újszerű mű, ily szokatlan hang, sötét színezés máskülönbben is bajosan aratott volna sikert; Byront is le akarták beszélni barátai *Don Juan* első énekeinek kiadásáról, s csakugyan nem sok tetszésben részesültek. Ezzel a költő is tisztában volt: «... a modor... nálunk szokatlan: kétely fogott elő, vajon minden rápazarlott erőm s időm után is fogja-e élvezni a magyar közönség» (id. h.). Így maradt félben az I. ének. De a tárgy vonzotta. 56-ban belefog a II. énekbe; így kezdi: «Hat hosszú éve immár, hogy Bolond Istók felől kezdetem éneket.» (Kiadatlan.) Csupán harmadfél stróféig halad; a harmadik versszak már a kastélyról szól — tehát ekkor sorjában haladt volna az eseményeken, a cigányok dolgát folytatva. Ennél maradt 63-ban is, mikor, a *Részvét könyvében* közölt I. ének nagy sikere után, újra hozzáfogott, megírta a II. énekből a *Nagyidai cigányokat* magyarázó strófákat s ki is adta a Koszoróban.¹

E részt akkor is meghagyta, mikor 73-ban Istók kollégiumi életével folytatta a II. éneket. Így megmaradt valami a régi kompozícióból, bárha most a szerkezet terve megváltozott — de nem a munkáé. Ekkor be is fejezi a II. éneket; ez az ő második humoros korszaka, az öregségé, mely enyhébben mosolyog a világon s főképen önmagán. E hangulat fordítja emlékeihez, így ruházza azokat hőisére.

Örök kár, hogy e geniális mű torso maradt, végkép félbe szakadt. Sokan az I. ének sikertelenségére vetnek — de e felől a költő újra kézbe vette, még húsz év múltán is visszatért hozzá. Belsőbb okának kellett lennie. «A munka nagyon volt kezdve» (*Önéletrajz*), vége szinte beláthatatlan messzeségben ködlött a költő előtt. Ez izgatott hangulat, a gúnyba csapó fájdalom feszültsége nem tarthat sokáig, a nemzetnél sem tartott; elmúltával újra beletalálni magát szinte lehetetlen.

¹ Arany pontossága ekkor így változtatja meg a *hat* évet: «Már jó minapja eltelt, hogy...»; 73-ban pedig: «Tenger sok éve immár, hogy...»

Az általános csüggedés kora nem volt alkalmas hosszabb lélekzetű munkákra. «Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá téspe, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencséivel; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posvánnyá lapul vagy iszap és fővénytalajban vész el: úgy voltam én. Hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat». (Az *Elegyes darabok* előszavában.) Kisebb tervei is nagyrészt félben maradnak: *A falu bolondja*, *A laci-konyha* remek vásári képe, pedig ezen érzik, milyen kedvvel dolgozta.

VOINOVICH GÉZA.
